

NOVEL *PENGANTEN* ANGGITANE SURYADI W.S.
(Tintingan Strukturalisme Genetik)

Ema Dwi Agustin

Program Studi Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Surabaya
ema_buaikbuanget@yahoo.co.id

Drs. Sugeng Wiyadi

Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Surabaya

Abstrak

Panliten iki kanthi objek novel *Penganten* anggitané Suryadi W.S. Novel iki nyritakake kulawarga priyayi kang ora duwe anak. Uderaning panliten ngenani novel *Penganten* iki, yaiku (1) kepriye wujudé novel *Penganten*, (2) sapa wae paraga-paraga problematik jroning novel *Penganten*, lan (3) kepriye pamawase Suryadi ngenani problem-problem kang dialami dening paraga-paraga problematik jroning novel *Penganten*. Teori kang digunakake sajroning panliten iki yaiku teori strukturalisme genetik kanthi ancangan intrinsik. Panliten iki mujudake panliten kritik sastra kang kalebu panliten kualitatif. Asiling panliten iki nuduhake, novel *Penganten* mujudake novel realisme tragis. Temane novel arupa panelangsane priyayi kang ora duwe anak karakit kanthi nggunakake alur campuran. Kelir papan, kelir wektu, lan kelir sosial sajroning novel iki nggambarake kahanan ing kanyatan. Paraga-paraga problematik sajrone novel *Penganten*, yaiku Sawit, Tumpa lan Sugiri. Paraga-paraga mau nduweni patrap dhewe-dhewe kang nemtokake nasibe ing sabanjure. Sawit rumangsa keduwung amarga wis nggugurake kandhutane satemah dheweke ora bisa duwe anak. Dene Tumpa, anggone tumemen netepi kuwajibane nalika njabat bupati saengga kasil mbangun daerah, antuk pisungsung awujud padhepokan. Sawit lan Tumpa ngalami nasib kang nreyuhake. Ing pungkasan crita Tumpa mati lan dikubur ing jejere Sawit. Senajan mangkono, ana paraga liya kang nemokake kabagyan, yaiku Sugiri lan Manik. Sugiri kang tansah manut lan miturut dhawuhe Tumpa, pungkasane bisa urip mulya sesandhingan karo Manik lan antuk warisan saka Tumpa. Ngenani problem-problem kang dialami dening paraga-paraga problematik, pengarang nuduhake patrap fatalistik. Tegese, sakabehe prakara jroning urip lan panguripan ik dibalekake marang ngarsane Gusti kang Akarya Jagad. Patrap eling mujudake kesadharan rohani kang paling wicaksana. Manungsa mujudake makhluk ringkih kang kebak dosa, perlu tobat lan pasrah marang Gusti Allah kanggo nggayuh tekane pati kanthi patitis.

Tembung-tembung wigati: novel, struktur naratif, paraga problematik, pamawasing jagad

Abstrak

Penelitian ini dengan objek novel *Penganten* karyanya Suryadi W.S. novel ini menceritakan keluarga priyayi yang tidak punya anak. Rumusan masalah penelitian mengenai novel *Penganten* iki, yaitu (1) bagaimana bentuk novel *Penganten*, (2) siapa saja tokoh-tokoh problematik dalam novel *Penganten*, dan (3) bagaimana pandangan Suryadi W.S. mengenai problem-problem yang dialami oleh tokoh-tokoh problematik dalam novel *Penganten*. penelitian ini diharap bisa memberi manfaat bagi perkembangannya sastra Jawa modern, utamanya dalam kritik sastra. Teori yang digunakan dalam penelitian ini adalah teori strukturalisme genetik dengan ancangan intrinsik. Penelitian ini merupakan penelitaian kritik sastra yang termasuk dalam penelitian kualitatif. Hasil penelitian ini menunjukkan, novel *Penganten* merupakan novel realisme tragis. Tema dari novel berupa kesedihannya priyayi yang tidak punya anak yang dirancang dengan menggunakan alur campuran. Setting tempat, setting waktu, dan setting sosial dalam novel ini juga merupakan setting yang menggambarkan keadaan yang ada di kenyataan. Tokoh-tokoh problematik dalam novel *Penganten*, adalah Sawit, Tumpa dan Sugiri. Tokoh-tokoh tadi mempunyai sikap sendiri-sendiri yang menentukan nasibnya selanjutnya. Sawit merasa berdosa karena sudah melakukan aborsi sehingga dia tidak bisa mengandung lagi. Sedangkan Tumpa, dengan kesungguhannya melaksanakan kuwajibannya ketika menjadi bupati sehingga berhasil membangun daerah, dia mendapat hadiah berupa padepokan. Sawit dan Tumpa mengalami nasib yang mengharukan, di akhir cerita Tumpa juga meninggal dan dikubur disamping Sawit. Meskipun begitu, ada tokoh lain yang menemukan kebahagiaan, yaitu Sugiri dan Manik. Sugiri yang selalu menurut perintahnya Tumpa, akhirnya bisa hidup bahagia bersama dengan Manik dan mendapat warisan dari Tumpa. Mengenai problem-problem yang dialami oleh tokoh-tokoh problematik, pengarang menunjukkan sikap fatalistik. Artinya, semua masalah dalam hidup dan kehidupan dikembalikan lagi kepada Tuhan Yang Maha Kuwasa. Sikap ingat merupakan kesadaran rohani yang paling bijaksana. Manungsa menunjukkan makhluk yang lemah yang penuh dengan dosa, perlu bertaubat dan tawakal kepada Allah SWT untuk mendapatkan kematian dengan pasti.

Kata kunci: novel, struktur naratif, tokoh problematik, pandangan dunia

PURWAKA

Suryadi W.S. mujudake juru sastra Jawa gagrag anyar periode taun 1970-an. Kiprahe Suryadi ing jagading sastra kalebu moncer katitik dheweke kasil ngrebut sawetara gelar lan bebungah. Suryadi kalebu juru sastra kang cukup produktif, kanthi ngasilake karya sastra kang nyenggol kahanan panguripan sosial bebrayan ing padesan. Salah sawiji karyane Suryadi yaiku novel kanthi irah-irahan "Penganten".

Novel kasebut nyritakake lelakone Tumpa minangka tilas bupati kang nganti tuwa ora duwe anak. Ing novel kasebut dicritakake kepriye kahanane wong sugih bandha nanging ora bisa duwe turun, anane tindak sligkuh, uga ngenani wasiyat kang ora tau kaleksanan.

Ing jagading sastra Jawa modern, novel mujudake salah sawijine jinis sastra gancaran, critane dawa, lan isine ngenani panguripan sadina-dina. Jalaran novel critane dawa, mula pegarang nduweni kalodhangan medharake wewatakane para paraga kanthi dinamis. Jembaring kelir wektu uga bisa ndadekake pengarang novel supaya ora grusa-grusu anggane nepungake paraga lan nampilake kedadeyan-kedadeyan kanthi luwih cepet.

Novel *Penganten* mujudake novel kang unik lan nengsemake jalaran novel kasebut nyritakake panguripane saweneh priyayi tilas bupati kang nggepok prakara-prakara etika lan moralitas. Laire novel kasebut uga ora uwal saka kanyatan kang gegayutan antarane pengarang lan masyarakat. Sing dikarepake faktor genetik karya sastra yaiku asal usule karya sastra lan ana gegayutane antarane sastrawan, sejarah lan kanyatan, yaiku kanyatan sosial lan kabudayan ing sakupenge sastrawan.

Panliten kanthi objek novel *Penganten* karyane Suryadi nganggo titingan strukturalisme genetik iki hakikate kanggo medharake pamawase pengarang sajroning karya sastra. Strukturalisme genetik diwiwiti saka titingan struktur intrinsik banjur nggayutake pamawasing pengarang ngenani panguripan jroning karyane.

Panliten iki bakal ngonceki novel *Penganten* anggitané Suryadi W.S. Ana telung prakara kang bakal dionceki yaiku ngenani wujud novel kasebut minangka teks sastra, ngenani paraga-paraga problematik minangka pamawasing pengarang ngenani jagad panguripan kang dicritakake. Prakara-prakara kasebut, yaiku;

- (1) Kepriye wujud novel *Penganten*?
- (2) Sapa wae paraga-paraga problematik jroning novel *Penganten*?
- (3) Kepriye pamawase Suryadi ngenani problem-problem kang dialami dening paraga-paraga

problematik jroning novel *Penganten*?

TINTINGAN KAPUSTAKAN

Priyayi iku mujudake kelas sosial jroning masyarakat Jawa. Geertz (1989:5-7) lelandhesan ngelmu antropologi ngandharake kabudayan Jawa kaperang dadi telu, yaiku priyayi, santri, lan abangan. Ana rong perangan kelas jrone bebrayan Jawa yaiku priyayi lan wong cilik. Priyayi yaiku panggaweyane alus, upamane wong kang nyambut gawe ana ing pamarentahan. Dene perangan liya yaiku wong kang panggaweyane kasar kaya tani, buruh, dagangan, lan liya-liyane.

Kartodirdjo (1987:3) kanthi etimologi tembung priyayi iku saka tembung "para yayi" tegese para adhi. Adhi ing kene tegese yaiku adhine raja.

Soeprapto (1991:63) ngandharake yen Yasawidagda minangka *prototipe tokoh intelektual Jawa* ing abad 20 kalebu priyayi kang wani nggugat kapriyayan. Yasawidagda nduweni pamawas menawa wong cilik uga bisa dadi priyayi kathi cara nyambut gawe tumemen saengga bisa urip mulya. Mula saka iku, bisa diarani Yasawidagda mawas golongan priyayi ing bebrayan Jawa saka segi ekonomi. Panggaweyan apa wae yen dilakoni kanthi tumemen lan semangat ngabekti marang Tuhan uga saphadhane bakal akeh.

Novel mujudake salah sawijine jinis karya sastra fiksi jroning sastra Jawa modern. Hutomo (1997:70) ngandharake yen novel iku mujudake corak anyar sajrone genre sastra Jawa. Jinising sastra iku minangka salah sawijine wujud sastra kang oleh daya pangaribawa langsung saka kulon, mligine sastra Walanda. Quinn (1995:43-44) ngandharake yen novel Jawa yaiku jinis naratif kang nuduhake kepriye carane nyritakake kisahe, saengga diarani novel utawa *novelistik naratif*.

Lelandhesaning teori ing panliten iki nggunakake pendekatan intrinsik kanthi teori strukturalisme genetik. Panliten intrinsik luwih nenganake relasi antarane unsur-unsur pamangune teks sastra. Sajroning *aspek internal* ing prosa fiksi ana telung unsur kang wigati yaiku, fakta crita, sarana crita lan tema. Fakta crita yaiku, bab-bab kang dicritakake sajroning prosa fiksi. Paraga, alur, lan latar mujudake fakta crita, fungsine minangka catetan kadadeyan imajinatif sajroning crita kang diarani struktur faktual crita. Struktur faktual yaiku crita kang diwawas saka sawijining sudut pandang. Sarana crita (sastra) bisa ditegesi minangka metode tumrap pangripta kanggo milih lan nata *detail* crita supaya bisa nggayuh pola kang nduweni makna kang ana gegayutane karo fakta utawa kasunyatan. Sarana crita sajroning prosa fiksi ngiputi judul, sudut pandang, konflik, *tone* lan gaya. Tema minangka dhasare

crita sajjajar karo makna jroning pangalamane manungsa. Anane tema sajroning prosa fiksi bisa tersurat lan tersirat, tema uga menehi *koherensi* lan makna tumrap fakta-fakta crita.

Panliten sastra kang nggunakake pendekatan strukturalisme genetik kudu nggunakake karya sastra reriptane pengarang utama lan sastra kang diasilake mujudake karya agung, nduweni paraga problematik utawa wira kang nduweni prekara kanthi ngadhepi kahanan sosial. Mula saka iku, bakal bisa ndudhah pamawasing pengarang lumantar paraga problematik kasebut. Pamawase pengarang iki dudu kanyatan nanging mujudake gagasan, aspirasi lan pangrasa kang bisa nyawijikake sawijining klompok sosial masyarakat. Pendekatan strukturalisme genetik nduweni piguna gedhe, menawa para panliti ora nglirwakake struktur intrinsik kang mangun karya sastra kanthi migatekake faktor-faktor sosiologis sarta mangerteni yen karya sastra iku diripta saka kreativitas lan imajinasi.

Kanthi prasaja panliten nganggo strukturalisme genetik bisa ditrapakekaya mangkene. *Kapisan*, panliten kudu diwiwiti saka struktur intrinsik tumrap karya sastra. *Kapindho*, nggayutake sakehing unsur karya sastra mau karo sosiobudaya lan sejarah kang ditampilake lumantar prekara-prekara kang dialami dening tokoh problematik sajrone karya sastra. *Katelu*, adhedhasar lelandhesaning sosiobudaya lan sejarah kang melu nyengkuyung laire karya sastra, saengga bisa nafsirake pamawase pengarang kang diperjuwangake dening paraga problematik.

METODE

Panliten iki nggunakake ancangan intrinsik, tegese tintingan panliten bakal fokus marang bab-bab kang ana gegayutane karo unsur-unsur sajrone karya sastra. Panliten iki mujudake kritik sastra. Data kang digunakake awujud tembung, frase lan ukara-ukara sajroning teks naskah novel *Penganten* kang gegayutan karo underaning panliten. Sumber data ing panliten iki yaiku teks naska novel *Penganten* anggitané Suryadi W.S. kang arupa ketikan ulang saka naskah aslin. Naskah kasebutu katulis ing taun 1979 lan nate kacithak taun 1980. Teknik ngumpulake data kanthi nintingi lan milah-milahake data manut golonganane dhewe-dhewe kang trep karo data kang dibutuhake jalaran data-data panliten mau wis nyawiji ana sajroning teks naskah novel kang diteliti. Dene teknik analisis data kanthi cara nintingi data jroning panliten iki dijumbuhake karo ancangan panliten yaiku ancangan intrinsik lan teori strukturalisme genetik.

ANDHARAN

Wujudé novel *Penganten*

Gambaran ngenani wujudé novel *Penganten* iki kanthi nintingi struktur naratif novel kang kaperang dadi telu, yaiku fakta crita, sarana crita, lan tema lan amanat.

Tema lan Amanat

Tema sajroning novel *Penganten* iki yaiku panelangsane priyayi kang ora duwe anak kanthi *amanat* supaya manungsa ora gampang kagodha marang gumebyaring donya kang njajekake kabungahan nganti lali yen pungkasane bakal bali marang Pangeran. Kejaba iku, kanthi cara sinamun, pengarang duwe pangajab tumrap para panguwasa, supaya ora nggunakake panguwasane kanggo tumindak ora samesthine kejaba kanggo karaharjane bebrayan.

Fakta Crita

Fakta crita kawiwitan saka analisis *paraga lan wewatekane*. Paraga sajrone novel *Penganten* iki diperang dadi loro, yaiku paraga baku lan paraga tambahan. *Paraga bakune* yaiku Tumpa, digambarake umure pitung windu, rambut lan brengose katon pletik-pletik putih, yen jumangkah gleyah-gleyah mengku kawibawan. Ngenani watak, Tumpa digambarake kebak pangerten, nrima, jujur lan tresna asih. Sipat kebak pangerten lan nrima katitik saka anggone ngadhepi prakara sajroning balesomahe, yaiku prakara ora duwe turun.

”Ora! Pangeran wis ora kurang anggone paring kanugrahan marang awake dhewe, wujud drajat, semat lan kramat. Arep apa maneh? Saiki mung mikir prakara dalan kang bakal diambah sapungkuring pati. Bisaa ing dina akhir aku lan kowe antuk kamulyaning urip, kaya kang wis dialami ing donya selawase iki. (...) (Suryadi, 1980:7)

Paraga Tumpa, senajan kalebu priyayi luhur kanthi pangkat bupati, kagambarake kanthi cetha nduweni bebuden becik marang sapa wae kanthi patrape kang tansah prasaja. Kabecikane kasebut kang ndadekake dheweke dadi wong kang ditresnani lan diajeni dening rakyaté senajan wis pensiun saka jabatane.

Sawit iku bojone Tumpa, nganti tuwa ora bisa duwe anak. Sejatine Sawit nduweni kapribadhen kang becik, tresna marang bocah-bocah cilik, senajan tau tumindak nistha karo pawongan liya lan kasil ngandhut nanging digugurake.

Nom-noman sing ora liya Sugar, bapakne Darsana bocah sing ngaturake layang mau sore. Tekane Darsana dhek mau pancen kaya mbelah atine. Mak dhat! atine krasa, upama janin biyen kae ora diremuk, saiki mesthi wis diwasa, wis bisa njedhulake putu-putune sing lucu-lucu. (Suryadi, 1980: 6)

Nalika kelingan lelakone ing wektu kepungkur Sawit ngrasa menawa saiki dheweke antuk walesan saka Pangeran, saengga ora bisa duwe anak. Sawit rumangsa getun, banjur nyuwun pangapura marang Pangeran.

Pungkasane dheweke mati kanthi ninggal weling supaya Tumpa rabi maneh.

Ana sawetara *paraga tambahan* jroning novel *Penganten* kang prelu diandharake. Para paraga tambahan mau yaiku Parja, Sugiri, Manik, Suhir lan Wita.

Parja iku bakul es wonge grapyak pakaryane dadi bakul es ing pinggir pasar. Parja tepung Tumpa, kaya kanca ing paseduluran. Parja nduweni sipat preduli, katon ing tumindake kang mandhegani pembangunan pasar kanggo kamajuane dhaerah.

"Iya, sing mandhegani pembangunan kios iki biyen kowe ya, mas?"

"Inggih. Ngantos wongsal-wangsul kula sowan panjenengan, amargi radi sulaya kalih kepala keuangan nika." (Suryadi, 1980: 15)

Saliyane iku, Parja uga wong jujur, prasaja, lan melu mbiyantu bot-repote Tumpa anggone nglaksanani piweling Sawit.

Sugiri iku abdi ing kulawargane Tumpa, isih enom cakrake kaya Setiyaki, nduweni sipat manut lan lila. Sipate Sugiri kang tansah manut miturut kasebut ndadekake dheweke ora nduweni kapribadhen. Ing prakara jodho, dheweke mung manut nalika didadekake sesulihe Tumpa supaya ngrabi Manik kanggo nutupi wirange.

(...)Nganti tekan prakara jodho sing sipate pribadi, ya meksa ora bisa nemtokake pilihane dhewe. Dheweke banjur rumangsa keduwung, geneya tekan seprene ora rabi. Geneya sesambungan karo Narti biyen ora disidakake. Narti sing cukup ayune. Ya bener, Manik pancen luwih ayu, nanging wis randha, malah jare wis tau duwe anak barang. Luwih tuwa pisan. Hm. Nasib! Nasibe wong ora duwe kapribaden. (Suryadi, 1980: 27)

Saka jejodhowan kasebut pungkasane Sugiri bisa nemokake kabagyan lan kamulyaning urip sinandhing Manik kanthi antuk warisan saka Tumpa. Manik iku randha tilas bojone Dukut, sekretarise Tumpa nalika isih njabat dadi bupati kang nduweni kapribadhen kuwat, mula ora gampang kagodha.

Wita iku wong kang melu mbiyantu bot-repote Tumpa nalika Sugiri arep rabi karo Manik. Wita dipercaya Tumpa supaya menehake layang marang Sugiri. Piweling Tumpa, layang kasebut kudu diwenekake marang Sugiri sawise pahargyan, nanging merga Sugiri ora sranta mula kepeksa diwacakake.

Sidane Wita mbukak layang. Isine jebul mung cekak banget. Diwaca lirih-lirih:

Anakku Sugiri.

Dina iki wis rumangsa marem uripku nyawang kowe wiwit ngancik urip bebrayan. Muga uripmu antuk kamulyan. Sesuk bojomu ajaken mulih. Nanging aja kelangan yen aku ora ana kono. Aku wis cukup ngrasakake kesenangan donya. Mula bengi iki uga aku arep nyusul ibumu ing padhepokan. (...) (Suryadi, 1980: 29)

Sawise krungu surasane layang, Sugiri lan Manik banjur mlayu tumuju padhepokan. Wita nyusul penganten sakloron, jalaran kagawa rasa kuwatir lan rasa tanggung jawabe tumrap penganten mau. Jroning novel, paraga Wita mung dicritakake sagebyaran dening pengarang. Senajan mangkono, paraga Wita minangka paraga tambahan nduweni kalungguhan wigati yen kacundhukake karo layang kang sajak nyalawadi.

Alur kang digunakake yaiku alur campuran. Wiwitane crita jroning novel *Penganten*, pengarang nggunakake alur maju kanthi nyritakake paraga Tumpa, sawise pensiun saka jabatan Bupati. Tumpa antuk pisungsung saka rakyat arupa padhepokan, dipasrahake kanthi nganakake upacara resmi. Jroning pahargyan kasebut antarane Tumpa lan Sawit nduweni pamawas beda-beda, ing batine Tumpa mung muji syukur marang Pangeran kang wis paring kanugrahan kaya mangkono. Dene Sawit rumangsa adoh saka gumebyaring pahargyan kasebut, jalaran kagubel ing rasa dosa kang nate ditindakake, saengga dheweke ora kuwat lan seda ing tengahing adicara pahargyan kasebut.

Ana jerit ngeres-eresi saka buri kelir iku. Jerite Bu Hapsari kang sumusul swara gumebrug, swara tumibane Sawit kejungkel ing jrambah gilap.

Sakala kahanan dadi geger. Para tamu kang ana jeron padhepokan padha pating gragap, gugup nyedhaki papan kacilakan, satemah dadi sumrawut ora karuwan. Gupuh-gupuh Bupati Kusna lan wong telu liyane nggotong slirane Bu Sawit, digawa menyang dalem palerenan. (Suryadi, 1980: 11)

Sadurunge tumeka ing pati, Sawit kelingan lelakone nate tumindak nistha karo Sugar, saengga ngandhut nanging digugurake. Rasa getun lan rumangsa dosa kasebut ndadekake Sawit nglairake gagasan, supaya Tumpa rabi maneh. Bab iku minangka sarana kanggo paleburing dosa uga tandha bektine marang Tumpa. Anggone nggetuni tumindake kasebut, nganti kagawa mati lan gagasan mau mujudake wasiyat nalika ketekan ajale. Ing perangan iki kasisipan alur mundur (*flashback*) kathi anane Sawit kelingan marang lelakone nalika isih enom.

Sawise setaune Sawit, Tumpa saya kasepen lan judheg mikirake piweling Sawit. Kanggo nglipur atine, Tumpa banjur kerep ngenggar-enggar ngubengi daerah. Nalika tekan pasar, dheweke kepethuk Parja bakul es langganane. Sapatemon kasebut Tumpa rada kagugah atine, krungu tetembungane Parja menawa welinge wong arep seda iku ora apik yen ora dileksanani.

Tumpa nerusake laku nganti tekan bendungan kali gedhe sing dibangun nalika dheweke isih njabat bupati. Ing bendungan kono dheweke kepethuk Manik, banjur tuwuh kecarepane bakal ngrengkuh wanita iku dadi sisihane. Lumantar Harta lan Parja, Tumpa nglamar Manik.

Ing pungkasanane crita, Tumpa rumangsa isin jalaran arep ngrabi Manik kang sejatine luwih pantes dadi anake tinimbang bojone. Dina dhauping manten kang wis ditemtokake, kanthi ati manteb Tumpa mrentah Sugiri supaya gelem dadi sesulihe.

“Nanging,” sambunge Tumpa. “Kowe bisa nggambarake sepira wirange Pak Bayan sakulawarga yen aku nganti murungake. Wis kebanjur ngabar tekan ngendi-endi, wis ulem-ulem, wis tata-tata ubarampe warna-warna, mangka kurang rong dina, jebul wurung. Mula yen kowe isih setya lan bekti marang aku, Giri, tutupen wirangku lan wirange Pak Bayan.” (Suryadi, 1980: 27)

Alur sajrone novel *Penganten* nggunakake alur campuran. Bakune alur kang digunakake iku alur maju nanging kasisipan alur mundur nalika paraga sajrone crita kelingan lelakone kepungkur. Suryadi ngasilake karya kang unik lan nengsemake. Saliyane iku, uga kasil nuwuhake *suspense* satemah agawe pamaca ketarik kanggo ngrampungake critane.

Kelir wektu sajrone novel *Penganten* mujudake kelir kang dinamis, saka wiwitane crita nganti pungkasan nuduhake wektu antarane enem nganti pitung taunwiwit Tumpa pensiun saka jabatan Bupati nganti tekan titi mangsane Tumpa kapundhut bali ing ngarsane Pangeran. Kedadeyan-kedadeyan jroning wektu kang cukup dawa mau, nggunakake kelir wektu kang beda-beda. Upamane esuk, awan, sore, bengi, lan liya-liyane.

Pengarang nggambarake wektu kanthi menahi gegambaran alam kang nuduhake wektu tartamtu, saengga bisa nuwuhake pangangen-angene pamaos jumbuh karo kahanan ing kanyatan.

Kelir papan jroning crita iki, nuduhake papan kang jembar lan variatif kahanan utawa swasanane. Saben-saben kedadeyan sajrone crita dumadi ing papan kang beda, senajan uga ana kang dumadi ing papan kang padha, nanging kanthi prastawa kang beda. Papan kang dicritakake ing novel iki ana ing kutha kabupaten. Jembare kutha kabupaten kasebut dumadi saka saperangan tlatah padesan. Upamane anane pasar tradisional, bendungan lan tegalan. Tumpa kang kerep ngenggar-enggar kanthi ngendhang desa-ngadesa nganti tekan bendungan kali gedhe.

Kelingan lelakone kepungkur kang nyenengake iku tuwuh krentege arep niliki bendungan gedhe iku. Vespene dienggokake ngiwa. Tekan penggokan dalan cilik banjur nyelehake Vespa. Nuli lungguh ing dhuwur buk pintu air sing gumrojog swarane, ngetokake pipane. (...) (Suryadi, 1980: 17)

Gegambarane tlatah padesan jroning novel iki ora diandharake kanthi detail. Saliyane iku pengarang uga nuduhake panggonan kanthi katrangan-katrangan ngenani wujud panggonan kasebut. Nalika nggambarake

padhepokan pamaos bisa ngangen-angen kaya ngapa wujud padhepokan kasebut.

Kelir sosial jroning novel *Penganten* ngenani status sosial bebrayan Jawa. Pengarang nyritakake panguripan antarane priyayi lan wong cilik.

Basa kang digunakake yaiku basa krama lan basa ngoko. Narator nggunakake basa ngoko, dene ing paclathon digunakake basa campuran. Basa ing paclathon bisa nuduhake status sosiale paraga sajroning crita. Basa ngoko digunakake narator nalika lagi nyaritakake kedadeyan utawa prastawa kang dialami dening paraga. Dene panganggone basa krama uga ing paclathon antarane wong cilik marang priyayi yaiku antarane Sugiri marang Tumpa. Sugiri mung drajading batur, dene Tumpa iku bendarane. Mula, saben cecaturan uga nggunakake basa krama kanggo ngormati bendarane.

Kaya mangkono kelir sosial ing novel *Penganten* ngenani gegambaran kontras antarane priyayi lan wong cilik jroning bebrayan Jawa. Status sosial masyarakat mau isih ana lan isih diugemi dening babrayan Jawa nganti saiki. Senajan uga wis akeh wong kang luwih milih urip *individualisme* lan *mandiri*.

Sarana Crita

Sarana crita ngrembug ngenani basa, sudut pandang (point of view), konflik lan ending. *Basa* nduweni peran minangka sarana kanggo ngandharake gagasan lan rasa pangrasane pengarang. Sajrone novel *Penganten*, Suryadi nggunakake basa padinan. Basa ngoko lan krama sajroning novel digunakake kanggo paclathon antarane paraga siji lan sijine. Kabeh mau menahi gegambaran ngenani kahanan nalika dumadine sawenehing kadadeyan, kelir sajroning carita, rasa pangrasane paraga, lan sapiturute. Praja nggunakake basa krama minangka pratandha yen dheweke ngormati tilas bupati. Saliyane iku, panganggone basa krama uga ana ing antarane Sawit marang garwane, abdi marang juragane lan liyane.

“Mas, saiki aku wis bali ana desa, dadi rakyat lumrah kaya kowe. Aja kok undang bupati maneh.”

“Lha inggih, sampun pensiun. Ning rak inggih taksih priyantun luhur. Wah, rumiyin kula mboten nate nginten yen slirane calon gesang mulya. Kula ndherek bingah. Lan inggih ndherek nempil kamukten. Ha-ha-ha.” (Suryadi, 1980: 15)

Saliyane iku uga ana basa minangka sindiran. Ki dhalang nyaritakake lakon laire Parikesit, paraga Sawit rumangsa disemoni dening tetembungane Ki dhalang mau.

Sudut pandang (*point of view*) ing novel *Penganten*, pengarang sarwa weruh. Pengarang ana sanjabane crita, nampilake paraga-paraga crita kanthi

”jeneng” utawa ”dheweke”. Saka sudut pandang kasebut pengarang bisa nyritakake babagan apa wae kang gegayutan karo paraga jroning crita. Pengarang mangerteni sakabehane crita kang asipat sarwa ngerti (*omniscient*).

Pengarang minangka narator, sarwa ngerti apa wae ngenani kedadeyan, rasa pangrasane paraga, lan liya-liyane. Pengarang nggunakake sudut pandang wong katelu sarwa ngerti sajroning novel *Penganten*.

(...) Dheweke isih eling gawang-gawang, nalika ketemu sepisanan biyen, rambut iku ireng meles, ngombak-ombak kaya luamahing banyu segara, lan ya iku daya tarik nomer siji sing njalari dheweke kepecut senajan nalika semana umure lagi putilas taun. (...) (Suryadi, 1980: 1)

Pengarang weruh bab-bab kang ngenani paraga, prastawa lan lelakone, kalebu uga pamawas kang dadi lelandhesane crita. Pengarang bebas nyritakake apa wae sajroning wektu lan papan kang ngolah-ngalih saka paraga “dheweke” nganti paraga “dheweke” liyane.

Konflik kang manjila jrone novel *Penganten* yaiku saka konflik batin kang dialami paraga baku. banjur nuwuhake konflik-konflik sabajure. Dumadine konflik mau kawiwitan saka prakara balesomahe Tumpa lan Sawit jalaran ora nduweni anak. Sawit wis nate ngandhut nalika durung omah-omah karo Tumpa. Sawit nggetuni tumindake, banjur duwe gagasan supaya Tumpa rabi maneh. Kagawa saka nggrantese atine, pungkasane Sawit ketekan pati kanthi ninggal weling supaya Tumpa rabi maneh.

Lan sing tansah ora gelem ilang saka pangrungune, tembungé Sawit kang pungkasan nalika pahargyan ing padhepokan kae:

”Mas, bubar pahargyan iki, dak suwun sliramu enggal krama maneh. ben sumeleh atiku.” (Suryadi, 1980: 12)

Nalika Tumpa weruh Manik tuwuh kekarepane bakal ngrengkuh wanita iku dadi sisihane kanggo netepi piweling Sawit. Nanging sadurunge klakon ngrabi Manik, Tumpa nyadhar yen dheweke wis tuwa lan Manik luwih pantes dadi anake. Kelingan yen Sugiri abdine durung duwe bojo, mula Sugiri diprentah supaya gelem dadi sesulihe.

Tumpa rumangsa lega senajan ora bisa nglaksanakake welinge Sawit, nanging kasil ngrabekake Sugiri lan marisake sakehing bandha donyane marang Sugiri lan Manik minangka warisane. Konflik-konflik mau dumadi nalika para paraga ngadhepi saben-saben prakara sajrone crita. Mula, bisa diarani yen kedadeyan-kedadeyan kang dumadi iku njalari anane koflik batin kang dirasakake dening paraga lan sabanjure nuwuhake konflik sosial amarga anane gegayutan antarane paraga siji lan liyane.

Novel *Penganten* dipungkasi kanthi anane kedadeyan werna loro kang dialami dening para paragane. Kapisan yaiku nasib tragis kang dialami dening paraga baku. Tumpa lan Sawit ngalami nasib kang nreyuhake jalaran sajrone crita kekarone ngalami nasib tragis yaiku mati. Ing sisihe lelakon tragis paraga baku Sawit lan Tumpa, ana paraga liya kang nemokake kabagyan yaiku jejodhoane Sugiri lan Manik. Ing pungkasane crita Sugiri lan Manik bisa urip mulya lan kamulyan mau dumadi jalaran kabecikane Tumpa.

Novel *Penganten* mujudake novel realisme tragis. Para paraga baku pungkasne ngalami lelakon kang nrenyuhake. Nanging, kosok balene, ana paraga liya kang pungkasnae nemokake kabagyan lan kamulyan.

Paraga-Paraga Problematik

Paraga-paraga problematik jroning novel *Penganten* ana telu, yaiku Sawit, Tumpa lan Sugiri. Paraga-paraga cach telu mau kabeh padha dene nduweni konflik. Jroning ngadhepi konflik, paraga-paraga mau uga nduweni patrap dhewe-dhewe kang nemtokake nasibe ing sabanjure. Senajan nduweni patrap kang beda nanging paraga-paraga mau nduweni gegayutan kang bisa digathukake adhedhasar kesadharane dhewe-dhewe.

Sawit iku wanita kang begja, bojone bupati, uripe sarwa kacukupan. Sawit lan Tumpa wis nglakoni urip sesomahan telung puluh telu taun, jroning wektu kang semono suwene balesomahe tansah karegem ing kasepen amarga ora duwe anak.

Panelangsane Sawit amarga kahanane mau saya ndrada nalika dheweke kelingan lelakone kepungkur. Nalika isih enom, Sawit tau tumindak nistha karo Sugar nganti ngandhut, pranyata Sugar ora gelem tanggung jawab.

Bubar salam dheweke ora kuwat maneh. Mak brabat mlayu menyang paturon, mbanting awake ing kasur. Dheweke ngerti banget, yen prasaane wis muncik kaya wedang umob ngono iku, sedhela maneh bakal teka lelara langganane. Ngerti bab iku, batine banjur sambat-sambat marang Pangerane. Saliyane iku uga nutuh marang awake dhewe. Nggatuni pakarti kang tau ditindakake biyen, sadurunge ketemu Tumpa. Gawang-gawang isih kelingan dheksemana rahim iki wis tau isi janin, bibiting manungsa kang wus njendhel karena tindak slingjuhe karo sawijining nom-noman kang tetela ora tanggung jawab. (Suryadi, 1980: 6)

Sawit nggetuni lelakone, mateni janin ing wetenge. Upama pakarti kasebut ora katindakake mesthi janin mau saiki wis diwasa. Manungsa iku pancen papane salah, nalika wis rumangsa bakal tumekane pati lakune lagi malang tumoleh, nggoleki dalan kang gamblang kanthi manambah marang Pangeran.

Keranta-rantaning atine Sawit mau kagawa nganti ketekan ajale. Minangka wanita ora sampurna, Sawit ngalami konflik batin kang nrenyuhake. Jalaran

wanita sesomahan mesthi kepengin duwe anak, saengga bisa mujudake kulawarga sampurna.

Patrap pasrah marang Pangeran jroning ngadhepi pacoban, supaya antuk katentreman ing sisa umure.

Tumpa iku becik bebudine, minangka tilas bupati mujudake priyayi agung, nanging tansah prasaja. Tumpa kang kebak bandha ing umure kang saya tuwa ora rumangsa mulya jalaran ora duwe turun. Tumpa uga ora sarujuk marang piweling Sawit kasebut amarga umure kang wis tuwa, mula rumangsa saru lan ora pantes yen rabi maneh.

Oh, Sawit! Sambate jroning batin. Geneya kowe ndadak ninggal tembung mengkono? Panjalukmu supaya dikubur ing padhepokan mesthi dak leksanani kanthi rilaning atiku. Nanging panjalukmu supaya aku rabi maneh? abot anggonku arep nglakoni, karena kahananku sing wis ora patut maneh. Nanging yen ora, mangka kuwi dadi sarating sumelehing atimu, (...) (Suryadi, 1980: 12)

Tumpa wong kang sabar lan tabah jroning ngadhepi pacoban. Nalika Tumpa kepethuk Manik, tuwuh kekarepane bakal ngrengkuh wanita iku dadi sisihane. Nalika nyedhaki dina kang wis ditemtokake mau, atine Tumpa sajak goreh amarga rumangsa keduwung. Dheweke rumangsa wis nindakake dosa gedhe, jalaran tegel marang bocah kanthi nggunakake panguwasane kanggo tumindak kang ora samesthine.

Ora ana wong ndakwa, ora ana wong gugat marang pengadilan. Nanging atine rumangsa digugat wong akeh. Ing angen-angene wong sakabupaten padha nudhing-nudhing irunge, padha nyureng-nyureng mripate, padha alok-alok wengis: Tumpa! Tumpa! Kowe kurangajar! Kowe ora bisa noleh githokmu. Geneya kowe mentala! Tegel marang bocah? (Suryadi, 1980:25)

Sajroning ngadhepi prakara ngenani balesomahe karo Sawit kang ora duwe turun, Tumpa tansah nrima kahanane lan ngupaya supaya bojone bisa tetep muji syukur marang apa kang wis digarisake Pangeran. Semono uga nalika Sawit kang ndhisiki laku kanthi ninggal weling kang ora kepenak saengga Tumpa ngadhepi prakara kang saya ruwet. Ananging saka pamikiran kang dawa uga wawasane kang jembar, dheweke bisa nemtokake kaputusan kang wicaksana.

Sugiri manut miturut marang dhawuhe Tumpa nganti prakara jejodhowan. Senajan sejatine kalebu prakara kang asipat pribadhi, nanging Sugiri ora bisa nulak kekarepane Tumpa, saengga ndadekake dheweke ora duwe kapribadhen.

Tumpa ndadekake Sugiri minangka sesulih kang bakal rabi karo Manik. Tumpa kang wis ngerti aten-atene lan wateke Sugiri, dheweke percaya yen ing mangsa tuwane bakal diramut temen-temen, saengga sakabehing

bandhane diwarisake marang Sugiri. Pungkasane Sugiri nemokake kabagyan saka sipate kang lugu mau ndadekake dheweke manungsa kang sarwa manut lan sabar. Pungkasane Tumpa seda lan dikubur ing jejere Sawit, senajan sapungkure Tumpa ana kasedhihan nanging Sugiri nemokake kamulyaning urip kanthi sinandhing karo Manik, wanita kang wiwit ditresnani.

Pamawasing Jagad

Novel *Penganten* ngangkat problem sosial lan individual kang cukup ruwet. Suryadi minangka pengarang nduweni patrap lan wawasan ngenani ”jagad” jroning crita kang dianggit.

Wong Sugih Nanging Ora Duwe Anak

Crita ngenani wong sugih kang ora duwe anak wis akeh dumadi ing bebrayan. Carane pengarang nyritakake kedadeyan lan rasa pangrasane paraga sajrone critakanthi nengenake bab moralitas kang nduweni paugeran marang norma-norma kang diugemi bebrayan Jawa.

Pengarang anggone nggambarake rasa pangrasane Sawit nalika nyadhari ora bisa nglairake anak jalaran tau nindakake aborsi kanthi cara kang. Pengarang menahi gegambaran ngenani rasa pangrasane nalika ana saweneh pawongan kang ngalami rasa getun jroning uripe.

Suryadi mujudake pengarang nduweni pamawas fatalistik nalika mungkasi novele iki digayutake karo babagan urip lan pati. Saben wong bakale mati. Wiwit saka panelangsane wong kang sugih bandha kang ora nduweni anak, kanthi ngrasakake uripe kang gabug banjur tumekane pati, kabeh mau mujudake gegambaran ngenani panguripan ing kanyatan.

Ngundhuh Wohing Pakarti

Sajroning urip iki ana *hukum karma*. Saben tumindak bakal ana piwalese. Sawit kang tau nggugurake kandhutane wusanane ora bisa duwe anak. Nindakake aborsi iku mujudake tumindak ala, kepara bisa dilebokake prakara kriminal. Pawawase pengarang ngenani babagan aborsi nggayutake antarane manungsa lan nasibe kang nglakoni. Akeh wong kang mbobot sadurunge rabi.

Pengarang nuduhake patrap *fatalistik* jroning ngripta karyane. Patrap fatalistik tegese sakabehe prakara sajroning urip lan panguripan iki dibalekake marang ngarsane Gusti kang Akarya Jagad. Kejaba iku, bebrayan Jawa isih percaya marang anane hukum karma jalaran ing panguripan iki digambarake kaya wong kang lagi nandur. Yen kang ditandur iku wijine kabecikan mula mbesuk bakal ngundhuh wohe kabecikane mau, nanging uga suwalike.

Katresnan minangka Sumber Kekuwatan

Novel *Penganten* uga nyenggol prakara katresnan, jalaran mujudake sumber kekuwatan (*spirit*) tumrap paraga-paragane. Sawit kang ora duweni anak tansah rumangsa sedhik, awit saben-saben kelingan marang lelakone kepungkur. Saka katresnane mau ndadekake kuwating atine Tumpa, kanggo netepi kuwajibane minangka bapa rakyat kanggo karahayoning lan karaharjane rakyat. Tumpa antuk pisungsung arupa padhepokan wujud saka katresnane rakyat marang dheweke.

(...) Nyatane wae, sajrone nyekel peprentahan ing daerah iki, rumangsaku aku ya tansah netepi karahayoning rakyat lan kemajuaning daerah, panglimbangku tansah adil marang andhahanku kabeh. Cekake, selawase nyekel peprentahan, atiku mung kebak rasa tresna asih marang rakyat, temahan aku ora tau nindakake korupsi utawa bab-bab sing ora samesthine. Mula pisungsung rakyat sing alandhesan katresnan iki upama ditampa, kiraku ora bakal ana balung erine.” (Penganten:3)

Katresnane marang rakyat iki kang mujudake sumber kekuwatane nalika nyekale paprentahan. Adhedhasar katresnan, pengarang duwe pangajab tumrap para panguwasa, supaya ora nggunakake panguwasane kanggo tumindak kang ora samesthine kejaba mung kanggo kasejahteraan bebrayan. Saliyane iku uga ana babagan katresnan antarane abdi marang bendarane. Katresnan mau ndadekake Sugiri tansah manut miturut marang dhawuhe Tumpa, saengga bisa antuk kamulyaning urip saka pangabektine marang bendarane.

Katresnan mujudake babagan kang lumrah sajroning kanyatan, tresna ora mung antarane wanita lan priya, nanging bisa ditegesi yen katresnan iku bisa duamdi marang sapa wae, ana ngendi wae lan ing kahanan kang kepriye wae.

Pengarang uga nduweni pamawas ngenani status sosial sajroning bebrayan Jawa. Priyayi iku mujudake status sosial ing bebrayan. Golongan priyayi tansah dikormati dening wong cilik. Ing novel *Penganten* dicritakake ngenani priyayi nanging tansah ditresnani lan dikormati dening rakyat. Wong pangkat lan sugih bandha diarani priyayi, dene wong ora duwe pangkat lan ora sugih bandha kalebu golongan wong cilik utawa.

Antarane Priyayi lan Wong Cilik

Novel *Penganten* crita ngenani priyayi pensiunan bupati kang tansah ditresnani lan dikormati dening rakyat. Priyayi iku wong pangkat lan sugih bandha, dene wong cilik utawa rakyat biasa.

Pamawase pengarang ngenani priyayi kagambarake ing paraga Tumpa mujudake pamawas pribadhi pengarang. Priyayi iku gegambarane ngenani panguripane jalaran kasil ndadekake anak-anake dadi

wong sukses. Saliyane iku, faktor lingkungan uga turut nyengkuyung minangka inspirasine pengarang anggone ngrampungake panulisan novel *Penganten* kasebut.

Salah sawijine kang mbedakake antarane priyayi lan wong cilik yaiku ing babagan basa. Basa ngoko lan krama kang digunakake mujudake basa kang digunakake ing basa padinan. Nalika Parja cecaturan karo Tumpa, dheweke nggunakake basa krama minangka pratandha isih ngormati tilas bupati. Basa krama minangka wujud kabiasaan uga digunakake ing antarane Sawit marang garwane, abdi marang juragane lan liyane. Menawa basa ngoko digunakake ing paclathon antarane juragan marang abdine, wong tuwa marang anak, wong sabarakan lan liya-liyane.

PANUTUP

Dudutan

Novel *Penganten* mujudake novel realisme tragis, nyritakake panguripan kang nyedhikake. Nasib tragis dialami dening paraga baku. Temane ngenani panelangsane saweneh priyayi kang ora duwe anak. Perkarane wong sesomahan mau karakit kanthi alur campuran, bakune nggunakake alur maju nanging kasisipan alur mundur (*flashback*) nalika sawijing paraga baku kelingan lelakone kepungkur, saengga ndadekake critane luwih nengsemake.

Ironing novel iki nuduhake kelir kang jembar lan variatif. Kelir panggonane dumadi ing kutha kabupaten yaiku tlatah padesan. Dene kelir wektu nuduhake wektu kang cukup dawa yaiku antarane enem nganti pitung taun. Gegambarane ngenani kelir sosial kang manjila yaiku babagan status sosial jrone bebrayan Jawa, antarane priyayi lan wong cilik.

Paraga-paraga problematik (*problematic hero*) sajrone novel ana telung paraga yaiku Tumpa, Sawit, lan Sugiri. Katelune paraga mau uga nduweni patrap dhewe-dhewe kang nemtokake nasibe sabanjure. Paraga Tumpa lan Sawit ngadhepi prekara sajrone balewismane kanthi nuduhake patrap kang sabar, nrima lan tetep ngupaya supaya antuk kamulyaning urip. Dene gegayutane antarane paraga Sugiri yaiku dheweke keseret sajrone prekara mau. Tegese, Sugiri uga melu ngrasakake akibat amarga tuwuh prekara sabanjure kang sakawit saka prekara balewismane Tumpa lan Sawit.

Lumantar prekara-prekara kang dialami dening paraga-paraga problematik bisa menehi gegambarane pamawase pengarang yaiku Suryadi W.S.

Kapisan, ngenani prekara wong sugih (priyayi) kang ora duwe anak kang ngakibatake anane rasa nelangsa kang dialami dening paraga Tumpa lan Sawit.

Kapindho, ngundhuh wohing pakarti, tegese anane ukum karma sajrone urip lan panguripan. Bab iki ana gandheng cenenge karo rasa pangrasa yaiku getun

pakarti kang wis ditindakake. Saka rasa rumangsa salah banjur tuwuh rasa keduwung nalika kelingan marang dosa-dosane banjur padha nindakake tobat kanthi sujud marang ngarsane Pengeran supaya antuk pangapura, saengga bisa urip tentrem lan mulya. Pengarang nuduhake patrap fatalistik kang diugemi, yaiku sakabehe prekasa sajrone urip lan panguripan dibalekake marang Gusti Allah.

Katelu, Katresnan minangka sumber kekuwatan, katresnan ing kene nduweni teges kang beda, jalaran mujudake sumber kekuwatan (*spirit*) tumrap paraga-paragane. Pungkasan, ngenani priyayi lan wong cilik mujudake perangan saka status sosial sajrone bebrayan Jawa. Dene priyayi iku nduweni kalungguhan luwih dhuwur lan luwih becik tinimbang wong cilik.

Pamrayoga

Teks naskah novel Penganten anggitané Suryadi W.S. nduweni aspek psikologis kang cukup manjila, ora mung kawawas adhedhasar tintingan struktural apadene strukturalisme genetik wae. Teks naskah kasebut uga bisa ditindingi kanthi nengenake aspek liyane, upamane babagan konflik batin kang dialami paraga utawa sosiologise.

KAPUSTAKAN

Aminuddin. 2004. *Pengantar Apresiasi Karya Sastra*. Bandung: Sinar Baru Algensindo.

Arikunto, Suharsimi. 2002. *Prosedur Penelitian*. Jakarta: Cipta.

Atar Semi, M. 1988. *Anatomi Sastra*. Bandung: Angkasa.

Damono, Sapardi Djoko. 1978. *Sosiologi Sastra Sebuah Pengantar Ringkas*. Jakarta: Depdikbud.

Depdiknas. 2008. *Kamus Besar Bahasa Indonesia*. Jakarta: Gramedia.

Endraswara, Suwardi. 2003. *Metodologi Penelitian Sastra*. Jakarta: PT Buku Kita.

_____. 2010. *Falsafah Hidup Jawa*. Yogyakarta: Cakrawala.

Fanie, Zainuddin. 2002. *Telaah Sastra*. Surakarta: Muhammadiyah University Press.

Faruk. 2003. *Pengantar Sosiologi Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.

Geertz, Clifford. 1989. *Abangan Santri Priyayi Dalam Masyarakat Jawa*. Jakarta: Pustaka Jaya.

Hartoko, Dick dan B. Rahmanto. 1986. *Pemandu di Dunia Sastra*. Yogyakarta: Kanisius.

Hutomo, Suripan Sadi. 1997. *Sosiologi Sastra Jawa*. Balai Pustaka: Surabaya.

Jabrohim (Ed). 1990. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Hanindita.

Kartodirdjo, Sartono. dkk. 1987. *Perkembangan Peradaban Priyayi*” jroning Poer Adhie Prawoto *Keterlibatan Sosial Sastra Jawa Modern*. Yogyakarta: UGM Press.

Kuntowijoyo. 1991. *“Sastra Priyayi Sebagai Sebuah Jenis Sastra Jawa”* jroning Poer Adhie Prawoto *Keterlibatan Sosial Sastra Jawa Modern*. Yogyakarta: Tri Tunggal Tata Fajar.

Luxemburg, dkk. 1989. *Pengantar Ilmu Sastra*. Jakarta: PT Gramedia.

Minderop, Albertine. 2005. *Metode Karakterisasi Telaah Fiksi*. Jakarta: Yayasan Obor Indonesia.

Najid, Muh. 2002. *Apresiasi Prosa Fiksi dan Drama*. Surabaya: Taman Nadiyah Azzala.

_____. 2003. *Mengenal Apresiasi Prosa Fiksi*. University Press.

Nurgiyantoro. 2010. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.

Pradopo, dkk. 2002. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Hanindita.

Prawoto, Poer Adhie. 1991. *Keterlibatan Sosial Sastra Jawa Modern*. Yogyakarta: Tri Tunggal Tata Fajar.

Ratna, Nyoman Kuntha. 2008. *Teori, Metode dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.

Siswanto, Wahyudi. 2008. *Pengantar Teori Sastra*. Jakarta : PT Grasindo.

Stanton, Robert. 2007. *Teori Fiksi Robert Stanton*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.

Sugihastuti. 2002. *Teori dan Apresiasi Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.

Sugiyono. 2009. *Metode Penelitian Kuantitatif Kualitatif dan R&D*. Bandung: Alfabeta.

Sumardjo, Jakob. 1999. *Konteks Sosial Novel Indonesia 1920-1977*. Bandung: Penerbit Alumni.

Soeprapto, Y. Sarworo. 1991. *R.TG. “Yasawidagda: Priyayi Penggugat Kepriyayan”* jroning Poer Adhie Prawoto *Keterlibatan Sosial Sastra Jawa Modern*. Yogyakarta: Tri Tunggal Tata Fajar.

Suryadi WS. 1980. *Naskah Novel Penganten*. Jawa Tengah:(ora diterbitake).

Suwondo, Tirta, dkk. 2006. *Antologi Biografi Pengarang Sastra Jawa Modern*. Yogyakarta: Adi Wacana.

Teeuw, A. 1988. *Sastra Dan Ilmu Sastra Pengantar Teori Sastra*. Jakarta: Pustaka Jaya Giri Mukti Pasaka.

Wellek, Rene lan Austin Warren. 1995. *Teori Kesusastraan*. Jakarta: PT Gramedia Pustaka Utama.